

УДК 378.147

DOI 10.32755/sjeducation.2023.02.026

ДО ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНО І ПРОФЕСІЙНО ВАЖЛИВИХ ЯКОСТЕЙ ФАХІВЦІВ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ

Бондарчук Вікторія Василівна, ад'юнкт, кафедра практичної психології та педагогіки,

Львівський державний університет безпеки життєдіяльності
(79007, Україна, м. Львів, вул. Клепарівська, 35,

e-mail: bodnarchuk-vkrorja@ukr.net)

ORCID ID 0000-0001-9029-6113

Специфіка роботи фахівців цивільного захисту, виконання ними службових завдань в умовах небезпеки, невизначеність, несподівані зміни обставин, необхідність постійного аналізу великих обсягів інформації, напружена увага, висока відповідальність за якість виконання поставлених завдань актуалізують проблеми формування соціально і професійно важливих якостей особистості під час професійної підготовки цих фахівців у закладах вищої освіти.

Метою статті є систематизація і класифікація соціально і професійно важливих якостей майбутніх фахівців цивільного захисту.

Аналіз наукових напрацювань з проблеми дослідження засвідчив, що, незважаючи на різноманітність підходів з визначення сутності соціально і професійно важливих якостей особистості, ключовим є твердження, що ці якості формуються у процесі діяльності та мають вирішальний вплив на її продуктивність й ефективність. Соціально і професійно важливі якості фахівця цивільного захисту визначено як сукупність індивідуально-типологічних, соціально зумовлених властивостей особистості, що відображають рівень її професійної підготовленості до роботи в оперативно-рятувальних підрозділах, а також специфічні риси характеру, які детермінують успішність у навчальній та подальшій професійній діяльності. На основі аналізу психолого-педагогічної літератури з питань дослідження було виокремлено шість груп соціально і професійно важливих якостей фахівців цивільного захисту (інтелектуально-пізнавальні, мнемічні, емоційно-вольові, організаційно-управлінські, комунікативні та психофізіологічні). Зроблено висновок, що, зважаючи на те, що деякі з цих якостей є природними та відносно стабільними, цілеспрямоване формування та вдосконалення якостей, що потребують розвитку, має здійснюватися не лише під час професійної підготовки, а й засобами неформальної освіти.

Ключові слова: професійна підготовка, фахівці цивільного захисту, соціально і професійно важливі якості, класифікація соціально і професійно важливих якостей особистості.

ON THE PROBLEM OF FORMATION OF CIVIL DEFENSE SPECIALISTS' SOCIALLY AND PROFESSIONALLY IMPORTANT QUALITIES

Bodnarchuk Viktoriia,

Post graduate of the Department of Practical
Psychology and Pedagogy,
Lviv State University of Life Safety
(35 Kleparivska Street, Lviv, 79007, Ukraine,
e-mail: bodnarchuk-vkrorja@ukr.net)
ORCID ID 0000-0001-9029-6113

The specificity of the work of civil defense specialists, their activities in conditions of danger, uncertainty, unexpected changes in circumstances, the need for constant analysis of large volumes of information, intense attention, high responsibility for the results of assigned tasks actualize the problems of forming socially and professionally important qualities of a personality while training these specialists at higher education institutions.

***The purpose of the article** is to systematize and classify the socially and professionally important qualities of future civil defense specialists*

***Methodology.** The analysis of scientific works on the research problem proved that, despite the variety of approaches to defining the essence of socially and professionally important qualities, the key statement is that these qualities are formed in the process of activity and have a decisive influence on its productivity and efficiency.*

***Results.** Socially and professionally important qualities of a civil defense specialist are defined as a set of individual typological, socially determined personality properties that reflect the level of their professional readiness to work in operational and rescue units, as well as specific character traits that determine the success in educational and further professional activities. Based on the analysis of the psychological and pedagogical literature on the research issues, six groups of socially and professionally important qualities of civil defense specialists were singled out, namely: intellectual and cognitive; mnemonic; emotional and volitional; organizational and managerial; communicative and psychophysiological ones.*

***Value (originality).** It is concluded that, taking into account the fact that some of these qualities are natural and relatively stable, the purposeful formation and improvement of qualities that need to be developed should be carried out not only during professional training, but also by means of non-formal education.*

***Key words:** professional training, civil defense specialists, socially and professionally important qualities, classification of socially and professionally important qualities of personality.*

Постановка проблеми. Виклики, які ставить сучасне суспільство та реалії життя перед фахівцями у сфері безпеки

людини, зумовлюють постійну зміну, вдосконалення та оновлення їхньої професійної підготовки як джерела формування соціально і професійно важливих якостей особистості.

Особливостями професійної діяльності фахівців цивільного захисту є робота у складних, пов'язаних з ризиками для життя і здоров'я умовах; дефіцит часу на ухвалення рішення та виконання необхідних дій щодо ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій різного характеру; високий рівень психо-емоційної напруги, підвищені фізичні навантаження, пов'язані з використанням індивідуальних засобів захисту, що обмежують огляд, рухи і взаємодію один з одним у складі рятувальної групи; динамічна зміна обстановки внаслідок виникнення паніки, метушні під час надзвичайних ситуацій тощо. Усе це потребує приділення особливої уваги під час професійної підготовки фахівців цивільного захисту, формуванню в них соціально і професійно важливих якостей особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми формування й розвитку соціально і професійно важливих якостей фахівців різного профілю присвячені психолого-педагогічні дослідження В. Асоцького, В. Балашова, О. Бикової, С. Білявця, О. Бойка, Р. Ваврик, М. Варія, А. Галімова, Ю. Горбенка, Г. Грибенюка, М. Дементя, О. Діденка, М. Журавльової, О. Євсюкова, Н. Замкової, Н. Кибальної, В. Кириченка, М. Ковалю, М. Козяра, О. Кострікіна, С. Кубицького, О. Лазуренко, С. Левченка, В. Матвійчука, В. Михайлова, Н. Олександрової, В. Пліска, О. Повстин, Г. Савченко, Ю. Середи, Р. Сірко, М. Філоненко, Л. Хомяк та ін. Науковці розглядають соціально і професійно важливі якості як сукупність психологічних, фізичних, антропометричних, фізіологічних характеристик людини, а також умінь і навичок особистості, сформованих і реалізованих у процесі професійної діяльності.

Мета статті: на основі аналізу психолого-педагогічної літератури систематизувати і класифікувати соціально і професійно важливі якості (СПВЯ) майбутніх фахівців цивільного захисту (ЦЗ) як необхідну умову їхньої успішної й ефективної професійної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Останніми роками проблема формування соціально і професійно важливих якостей особистості привертає все більшу увагу науковців. Сучасний етап розвитку психолого-педагогічних знань характеризується переходом від вивчення окремих СПВЯ фахівців до виділення більш складних особистісних утворень, зумовлених специфікою професійної діяльності, соціально-професійними нормами та цінностями певного професійного середовища.

Дослідивши проблему класифікації професійно важливих якостей у психологічній науці, В. Асоцький стверджує, що перша спроба класифікації соціально і професійно важливих якостей була здійснена І. Шпильрейном та С. Геллерштейном, які запропонували класифікувати їх за ступенем складності формування та стійкості, а також виділили групи СПВЯ, що характеризують різнобічні функціональні можливості фахівця та є запорукою професійного успіху:

1) СПВЯ, які складно піддаються формуванню й розвитку; відображають стійкі індивідуальні особливості людини і становлять предмет психодіагностики з метою прогнозування майбутньої професійної успішності фахівців;

2) СПВЯ, які можливо розвинути під час навчання, тому їх цілеспрямоване формування необхідно здійснювати у процесі професійної підготовки;

3) СПВЯ, найбільш схильні до функціонального розпаду під впливом тривалої фізично й емоційно напруженої професійної діяльності, які потрібно діагностувати через дослідження динаміки працездатності, втомлюваності, виявляти закономірні зв'язки з об'єктивними параметрами праці, що уможливить розроблення ефективних заходів з підвищення її продуктивності [1, с. 182–183].

Вивчення наукової літератури з проблем формування СПВЯ фахівців різного профілю свідчить, що дослідники виокремлюють серед них: *провідні* СПВЯ, які відображають найбільший і безпосередній зв'язок з параметрами діяльності (кореляцією з ними); *базові* СПВЯ, які посідають центральне місце у всій системі якостей особистості.

У структурі професійної придатності особистості виділяють чотири основні групи індивідуальних якостей:

– *абсолютні професійно важливі якості*, необхідні для виконання діяльності на мінімально допустимому або нормативно заданому (середньому) рівні;

– *відносні професійно важливі якості*, що визначають можливість досягнення суб'єктом високих кількісних і якісних показників діяльності;

– *мотиваційна готовність до реалізації певної діяльності*, що може істотно компенсувати недостатній рівень розвитку багатьох інших СПВЯ;

– *антипрофесійно важливі якості*, які є професійними протипоказаннями до певної діяльності [2].

Цікавою є класифікація досліджень СПВЯ за психологічним, акмеологічним, ергономічним і педагогічним напрямками, запропонована Н. Кибальною [3]. Розкриємо коротко сутність кожного з цих напрямів.

Психологічний напрям передбачає методологічний підхід до терміну «соціально і професійно важливі якості»; акцентує на його дефініції, описі та обґрунтуванні СПВЯ, визначенні їх сутності та місця у структурі особистості. За визначенням психологів, СПВЯ – це індивідуальні якості особистості, що залучені до процесу діяльності та забезпечують ефективно та продуктивно її виконання [4, с. 376]. Акмеологічний напрям, відповідно до якого СПВЯ пов'язують із професіоналізмом, особистісно-професійним зростанням та вдосконаленням. Ягупов В. розглядає СПВЯ як стійке поєднання різних структурно-функціональних компонентів психіки, що обумовлюють неповторність та індивідуальний стиль професійної діяльності, а також сприяють самоактуалізації і самореалізації у ній фахівця [5]. Ергономічний напрям передбачає вивчення СПВЯ як сукупності професійних вимог до особистості майбутнього фахівця, що забезпечують ефективність і успішність професійної діяльності. У межах педагогічного напрямку СПВЯ розглядають як елементи, необхідні для розв'язання певних педагогічних завдань під час дослідження змісту СПВЯ

фахівців різного профілю, педагогічні умови, шляхи, методи та засоби формування й розвитку СПВЯ.

Загалом, як бачимо, незважаючи на різноманітність підходів щодо визначення сутності терміну «соціально і професійно важливі якості», ключовим є твердження, що СПВЯ особистості формуються у процесі діяльності та мають вирішальний вплив на її продуктивність і ефективність.

Зважаючи на викладене, можемо констатувати, що соціально і професійно важливі якості фахівця – це визначальні психофізіологічні характеристики особистості, які відповідають вимогам певної професійної діяльності, а належний рівень їх розвитку разом з позитивною мотивацією є вирішальною умовою ефективності її виконання.

Важливими для нас є психолого-педагогічні дослідження, присвячені проблемі класифікації СПВЯ фахівців ризиконебезпечних професій, до яких належать фахівці ЦЗ. Розглянемо деякі з них. Одна з перших класифікацій СПВЯ фахівців ЦЗ розроблена фахівцями науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології Національного університету цивільного захисту України. На наш погляд, вона є найбільш універсальною та містить такі основні групи:

- властивості психічних процесів (мислення, пам'ять, увага, воля) і мотивація особистості;
- медико-фізіологічні характеристики (загальний стан здоров'я, стан серцево-судинної, дихальної, м'язової систем);
- ергономічні якості (стан центральної нервової системи, імпульсивність, стресостійкість);
- соціально-психічні властивості (емпатія, комунікабельність, гнучкість когнітивного контролю);
- інженерно-психологічні чинники (стан опорно-рухової системи, рівень самоконтролю) [6].

Чим складніші завдання доводиться виконувати аварійно-рятувальному підрозділу, тим більша психічна напруга спостерігатиметься у рятувальників, і тим вищі вимоги висуваються до СПВЯ фахівців ЦЗ. Рівень розвитку цих якостей значною мірою визначає здатність фахівця ЦЗ до опанування

відповідних професійних умінь і навичок, їхню професійну працездатність. Недостатній їх рівень може проявитися в екстремальних ситуаціях несподівано, що суттєво вплине на зниження ефективності праці, може призвести до загострення та розвитку деяких психічних і психосоматичних розладів. Тому діагностика цих якостей на перших етапах професійного становлення і подальший їх розвиток під час навчання фахівців ЦЗ та організації їхньої роботи вважаються необхідними умовами успішної професійної діяльності [7, с. 7–8].

Досліджуючи формування управлінських якостей у майбутніх фахівців ЦЗ, О. Повстин [8] зазначає, що керівники оперативно-рятувальних підрозділів можуть одночасно виконувати різні професійні ролі: під час виконання своїх службових обов'язків вони виступають у ролі адміністратора, організатора, координатора, дослідника, прогнозіста, вихователя, комунікатора, консультанта, психолога, новатора, лідера, громадського діяча тощо. Дослідниця виокремлює п'ять груп управлінських якостей керівників оперативно-рятувальних підрозділів, кожна з яких відображає певні риси, що визначають стиль управління, інтелектуальні та морально-вольові характеристики професіонала (професійно значущі, організаційно-управлінські, лідерські, психолого-педагогічні та соціально значущі). На думку дослідниці, *професійно значущі* відображають рівень кваліфікації фахівця, а *соціально значущі* характеризують особистісні риси і властивості психіки.

Робота в екстремальних умовах, як наголошує Ю. Таймасов, висуває підвищені вимоги до соціально і професійно важливих якостей особистості фахівців ЦЗ щодо самозбереження у професійній діяльності. Їх цілеспрямований розвиток має відбуватися шляхом впливу на особистість: через дію на фізіологічний стан здоров'я, інтелект, емоції, волю для забезпечення психоемоційної та стресостійкості, під час передачі професійних знань, спеціальних умінь і навичок, норм і цінностей служби у ДСНС України [9].

Приходько Ю. аргументовано доводить, що успішність та ефективність професійної діяльності фахівців ЦЗ залежить від комплексу СПВЯ, на які слід звертати увагу під час про-

фесійно-психологічного відбору та психологічного супроводу діяльності персоналу. Серед основних СПВЯ фахівців цивільного захисту дослідник виділяє атенційні, мнемічні, моторні, імажинітивні, емоційні, вольові, мовні та комунікативні якості, а також провідні мотиви професійного вибору фахівців ЦЗ [10].

Сірко Р. також акцентує на тому, що вибір професії відповідно до здібностей, задоволення від власного вибору та результатів професійної діяльності, реальне оцінювання ефективності, надійності, безпеки виконання професійних функцій, можливість самореалізації у трудовій діяльності, ступінь розвитку Я-концепції та становлення образу Я-професіонала є запорукою успішної та ефективної професійної діяльності фахівців цивільного захисту [11, с. 52–53].

Вивчення й аналіз психолого-педагогічної літератури стосовно проблеми дослідження, узагальнення думок В. Асоцького, В. Бута, Л. Гонтаренко, Н. Кибальної, А. Снісаренка, М. Фомич та інших науковців дало можливість визначити *соціально і професійно важливі якості майбутніх фахівців цивільного захисту* як сукупність індивідуально-типологічних, соціально зумовлених властивостей особистості, що відображають рівень її професійної підготовленості до діяльності в оперативно-рятувальних підрозділах, а також специфічні риси характеру, що детермінують успішність у навчальній та подальшій професійній діяльності. Структура СПВЯ фахівців ЦЗ є складною системою внутрішньоособистісних взаємозв'язків, що забезпечує успішність їхньої професійної діяльності, зокрема в екстремальних умовах.

Розподіл на соціально і професійно важливі якості є умовним, оскільки вони взаємодоповнюють один одного. Спираючись на наукові дослідження, пропонуємо виокремити шість груп СПВЯ фахівців цивільного захисту:

1) *інтелектуально-пізнавальні* (аналітичний склад розуму і розвинутий інтелект, прогностичні здібності; здатність творчо і нешаблонно діяти; уміння розподіляти увагу під час виконання кількох завдань в умовах крайнього дефіциту часу; здатність швидко переключати увагу з одного виду діяльності на інший та зберігати стійку увагу тривалий час тощо);

2) *мнемічні* (здатність протягом тривалого часу утримувати в пам'яті великі обсяги інформації, а також терміни, дати, цифри, прізвища, ініціали тощо; точно відтворювати необхідну інформацію в потрібний момент; фіксувати зміни в обстановці на основі розвинутої мимовільної пам'яті тощо);

3) *емоційно-вольові* (емпатія, комунікабельність, почуття колективізму, здатність до взаємовиручки, відповідальність, сміливість, рішучість, мужність, самовладання, дисциплінованість, гнучкість когнітивного контролю, нервово-психічна та стресостійкість, зацікавленість у якісному виконанні поставленого завдання, готовність до виправданого ризику, здатність уникати невдач у роботі тощо);

4) *організаційно-управлінські* (здатність організовувати ефективну діяльність, лідерські якості, активність, ініціативність, мобільність, наполегливість, спостережливність, самостійність, відповідальність, дисциплінованість, уміння діяти нешаблонно й швидко ухвалювати рішення в обстановці, яка постійно змінюється, тощо);

5) *комунікативні* (здатність до швидкого встановлення контактів з новими людьми; уміння вести ділову бесіду, переговори; уміння погоджувати свої дії з діями інших людей; доступно донести до слухача свої думки та наміри; здатність швидко знайти потрібний тон, доцільну форму спілкування залежно від психологічного стану та індивідуальних особливостей співрозмовника тощо);

6) *психофізіологічні* (висока адаптивність до діяльності в різних умовах, нервово-психічна стійкість, витривалість, уміння зберегти працездатність в умовах дефіциту часу та в напружених ситуаціях, високий рівень фізичної підготовленості тощо).

Висновки. Отже, соціально і професійно важливі якості фахівців ЦЗ становлять цілісну структуру, яка відображає узагальнені вимоги професії до особистості. Вони не лише характеризують індивідуальні професійні здібності особистості фахівця, а й органічно входять до її структури, розвиваються в процесі професійної підготовки у ЗВО із специфічними умовами навчання.

Оскільки деякі з СПВЯ є природними та відносно стабільними (наприклад, типологічні властивості нервової системи), спеціально спрямоване формування та вдосконалення якостей, що потребують розвитку, має здійснюватися не лише під час процесу професійної підготовки, а й засобами неформальної освіти, наприклад у студії акторської майстерності, оскільки саме неформальна освіта найбільш сприяє розвитку лідерських якостей, навичок командної роботи, ефективної комунікації, стресостійкості, креативності тощо.

Список використаних джерел

1. Асоцький В. В. Проблема класифікації професійно-важливих якостей фахівця екстремального профілю діяльності в психологічній науці. *Вісник Національного університету оборони України*. 2013. № 2. С. 181–185.
2. Баклицький І. О. Психологія праці : підручник. Київ, 2008. 655 с.
3. Кибальна Н. А. Виховання професійної відповідальності майбутніх фахівців цивільного захисту : дис. ... канд. пед. наук; Уман. держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини. Умань, 2016. URL: <https://nauka.udpu.edu.ua/dysertatsiya-11/> (дата звернення: 24.07.2023).
4. Шапар В. Б. Психологічний тлумачний словник. Харків : Прапор, 2006. 640 с.
5. Ягупов В. В. Методологічні основи розуміння та обґрунтування понять «компетентність» і «компетенція» щодо професійної підготовки майбутніх фахівців. *Нові технології навчання* : наук.-метод. зб. 2011. Т. 1. Вип. 69. С. 23–29.
6. Екстремальна психологія : підручник / за заг. ред. проф. О. В. Тімченка. Харків : УЦЗУ, 2007. 502 с.
7. Оцінка та прогноз професійної придатності рятувальників Служби Порятунку Особливого Ризику МНС Азербайджанської Республіки: психологічний аспект : монографія / за заг. ред. Х. Р. Софієвої, О. В. Тімченка. Харків : Вид-во НУЦЗУ, 2022. 204 с.
8. Повстин О. Формування управлінських якостей у майбутніх фахівців у галузі безпеки людини. *Молодь і ринок*. 2018. № 1 (156). С. 52–60.
9. Таймасов Ю. С. Теоретичні і методичні засади підготовки майбутніх фахівців служби цивільного захисту до самозбереження у професійній діяльності : автореф. дис. ... доктора пед. наук : 13.00.04. Харків, 2021. 39 с.

10. Приходько Ю. О. Психологічні чинники успішності професійної діяльності пожежних-рятувальників МНС України: дис... канд. псих. наук : 19.00.09. Університет цивільного захисту України. Харків, 2008.

11. Сірко Р. І. Професійна підготовка майбутніх психологів оперативно-рятувальної служби до діяльності в екстремальних умовах : монографія. Львів : ГАЛИЧ-ПРЕС, 2017. 482 с.

References

1. Asotskyi, V. V. (2013), "The problem of classifying professionally important qualities of a specialist of an extreme profile of activity in psychological science", *Bulletin of the National Defense University of Ukraine*, No. 2, pp. 181–185.

2. Baklytskyi, I. O. (2008), *Psychology of work*, Kyiv.

3. Kybalna, N. A. (2016), *Upbringing of future civil protection specialists' professional responsibility*, Pavlo Tychyna State Pedagogical Un-ty of Uman, available at: <https://nauka.udpu.edu.ua/dysertatsiya-11/> (accessed 24 July 2023).

4. Shapar, V. B. (2006), *Psychological explanatory dictionary*, Kharkiv.

5. Yahupov, V. V. (2011), "Methodological foundations of understanding and substantiation of the "competence" concepts in relation to future specialists' professional training", *New learning technologies*, Vol. 1, Issue 69, pp. 23–29.

6. Timchenko, O. V. (2007), *Extreme psychology*, National University of civil defense of Ukraine, Kharkiv.

7. Sofieva, Kh. R. and Timchenko O. V. (2022), *Assessment and prognosis of professional suitability of military officers of Special Risk Rescue Services of the Ministry of Emergency Situations of the Republic of Azerbaijan: psychological aspect*, National University of civil defense of Ukraine Publishing, Kharkiv.

8. Povstyn, O. (2018), "Formation of managerial qualities in future specialists in the field of human security", *Youth and the market*, No. 1 (156), pp. 52–60.

9. Taimasov, Yu. S. (2021), *Theoretical and methodological principles of future civil protection service specialists' training for self-preservation in professional activities*, H. S. Skovoroda National Pedagogical University of Kharkiv.

10. Prykhodko, Yu. O. (2008), *Psychological factors of the success of the professional activity of firefighters and rescuers of the Ministry of Emergency Situations of Ukraine*, PhD, University of Civil Defense of Ukraine, Kharkiv.

11. Sirko, R. I. (2017), *Professional training of future psychologists of the operational rescue service for acting in extreme conditions*, HALYCh-PRES, Lviv.